

Вадим Бондар

ВІТЧИЗНЯНІ СЕЛЯНСТВОЗНАВЧІ ІНСТИТУЦІЇ І ЇХ РОЛЬ У ВИВЧЕННІ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ПОРЕФОРМENOЇ ДОБИ

Науковий інтерес до селянствознавчої тематики не послаблюється вже багато років, а сама проблематика була і залишається одним з важливих напрямків вітчизняної історичної науки. За період незалежності України з'явилося багато праць, виникли нові наукові осередки з вивчення історії селянства, відбулась значна кількість конференцій, семінарів, симпозіумів, тощо. Важливим для історичної науки посттоталітарних держав є створення та діяльність різних громадських об'єднань дослідників. Так, в нашій країні, поряд з державними академічними установами, плідно працює ряд громадських інституцій, які проводять дослідження в селянствознавчій сфері.

Загалом, в царині дослідження історії селянства за останні 10–15 проведено досить значну роботу. Сучасні українські історики ґрунтовно (на рівні монографій і дисертацій) досліджують актуальні аспекти аграрних трансформацій на селі¹, соціальне становище селянства², сутність та зміни після реформи 1861 р. селянського та поміщицького господарств³, селянську кооперацію (сільськогосподарську, споживчу та кредитну)⁴, аграрні міграції населення⁵ та ін. В більшості їх напрацювання пов'язані з вузівськими науковими осередками і часто носять локальний характер. Одні дослідники намагаються вивчати селянську минувшину не ізольовано, а на тлі загальних соціально-економічних і політичних тенденцій розвитку українського суспільства, у взаємозв'язку і взаємообумовленості з іншими важливими суспільними подіями, масовими народними та соціальними рухами тощо. Інші – поступово вводять історію селянства в мікроісторичну перспективу, маючи за об'єкт різні проблеми економічної, соціальної, культурної, релігійної її сфери, історії повсякденності українського хлібороба і т. д.

Але наукове осмислення ряду ключових процесів ні в концептуальному, ні у фактологічному плані не можна вважати завершеним. Так, немає чітко розробленого, з нових позицій і без застарілих стереотипів, термінологічно-понятійного апарату (наприклад, розуміння сутності, особливостей і відбору належних критеріїв аграрної, селянської і сільської історії, аграрної і земельної реформи та аграрних і земельних відносин, аграрного і селянського питання та ін.). Зауважимо на тому, що в радянській історіографії вивчення історії селянства зводилось в основному до аналізу аграрних відносин, селянської реформи, класової боротьби та селянських рухів, землеволодіння та землекористування у пореформений період. Їх інтерпретація часто виглядала як передумова революцій 1905–1907 рр. і 1917 р., селянських рухів, формування робітничого класу, аграрних перетворень тощо. Тому, неупереджено, на новому науковому рівні потрібно виробити усталені концепції усієї багатогранності процесів, пов'язаних з історією селянства другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

В науковій розвідці ставимо за мету висвітлити роль інституціоналізації у сучасній історіографії, також проаналізувати стан вивчення історії селянства підросійської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. вітчизняними науковими інституціями, окремими їх вченими, виділити коло проблем, які є предметом їхніх досліджень. Охарактеризувати даний досвід потрібно ще з тієї причини, що проблема ролі інституцій у вітчизняній історичній науці є майже недослідженою. З іншого боку, починаючи з 2000-х рр., терміном «інституціоналізація» достатньо широко стали користуватися історики, що підкреслює важливість дослідження цього явища в сфері історичного процесу.

Основні дослідницькі завдання стосуються аналізу наступних структурних складових роботи: 1) «інституціоналізація»: сутність, трактування, критерії і розробка схеми аналізу селянствознавчої наукової інституції; 2) внесок Інституту історії України НАН України, як центральної державної інституції, у вивчення історії селянства; 3) регіональні селянствознавчі інституції: Наукове товариство істориків-аграрників, Науково-дослідний інститут

селянства та ін.: напрями і форми діяльності з дослідження історії селянства, їх наукові здобутки тощо.

Деякі аспекти даної теми, що стосуються концептуального бачення у вивченні окремих проблем історії селянства та/або історіографічного аналізу різних її питань, висвітлюються у ряді праць. Зокрема проф. О.Реєнт охарактеризував стан і проблеми вивчення історії України, зокрема аграрної історії у вітчизняній і зарубіжній історіографії. Автор проаналізував ґрунтовні студії з аграрної історії, зокрема, проф. Хіросіміського університету С.Хінади, американських вчених С.Хока і К.Воробек, російських: І.Ковальченка, В.Гросула, Л.Бородкіна, А.Кореліна та українських дослідників: В.Половця, В.Марочка, М.Якименка, О.Краснікової, порівняв методологічні підходи, виділив коло маловивчених проблем. Він наголосив на тому, що аналізуючи процеси в аграрній сфері другої половини ХІХ – початку ХХ ст., слід брати до уваги, що вони мали свої особливості у різних регіонах країни і висновки по кожному аспекту слід робити на підставі вивчення ситуації в кожному з них⁶.

На думку вченого, при вивченні історії селянства потрібно виробити новий, концептуальний підхід: не нівелюючи гострих суперечностей, аргументовано визначити характер соціальних відносин в українському селі, реальний вплив різних груп його населення на загальну картину сільськогосподарського виробництва, особливості переходу на капіталістичні рейки. Також певну пізнавальну цінність може становити вивчення селянського побуту (рівень споживання, частка невиробничих витрат тощо), який опосередковано відбиває зміни на селі, наслідки російської експортної політики щодо сільськогосподарської продукції для українських сіл та міст⁷. Оскільки сучасні історики-аграрники головну увагу зосереджують на характеристиці політики уряду, показників товарності, статистики сільськогосподарського виробництва, тому заходи ж по залученню капіталів у сільськогосподарську галузь, піднесенню її агротехнічного рівня залишаються в затінку⁸.

Чернігівський історик-аграрник В.Шевченко проаналізував науковий доробок відомих дорадянських, радянських і сучасних дослідників з вивчення аграрної історії, визначив місце селянської реформи 1861 р. в історичній науці та виділив коло тих проблем,

навколо яких відбувались дискусії⁹. Що ж стосується сучасного наукового стану вивчення проблеми ринкових аграрних відносин, на його думку, він є менш продуктивним через зміну наукових пріоритетів та методологічного підходу, недостатнім фінансуванням наукових досліджень та ускладненням доступу до основної маси документів тощо. Тим не менше, з'являються праці з новаторськими підходами, відбулося цілий ряд різних конференцій, симпозіумів і т. ін. з проблем аграрної історії.

Як стверджує дослідник В.Гоцуляк, зростанню статусу «селянознавства» сприятиме побудова певної системи понять, категорій і принципів, які повинні допомагати науковцю свідомо рухатися від джерел до наукових історичних знань. Зокрема, він визначає такі складнощі у вивченні реформи 1861 р. та історії селянства: 1) перешкоди передусім психологічного характеру в аспекті входження в інтелектуально-наукову сферу, особливо на її елітарному рівні; 2) існує прагнення і можливість перетворити дослідження реформи українського села цього періоду в своєрідну селянську резервацію в науці, бо відчутна слаба інтегрованість подібного типу досліджень у загальнонауковий контекст¹⁰. На думку дослідника, визріла необхідність вийти на типологічно спільний з європейським, а в перспективі – світовим шляхом науково-інтелектуального розвитку, але без штучної модернізації і підтягування нашої історії до всесвітньої і європейської.

Українознавчі аспекти передреформеної та післяреформеної доби розглянув А.Зінченко. Він показав недоліки радянської історіографії з вивчення даних проблем, а саме панування вузлових концептів класової боротьби як рушійної сили історичного процесу, революційної ситуації 1859–1861 рр., нездатність російського царизму провести глибоке реформування суспільства, «пограбування селянства» в ході реформи», а відтак про реформу 1861 р. як передумову революції 1905 р.¹¹. Навпаки, проблема реформ цього часу постає як динамічне моделювання широких соціально-політичних та соціально-економічних процесів з моделюванням соціальної поведінки особистостей та окремих соціальних груп, які виявляли в цих подіях особливості своєї поведінки.

Дослідники Н.Темірова, Я.Сошинська, Ю.Ярченко, Д.Селіхов, М.Якименко, Ю.Вовк, В.Бойко, В.Орлик, С.Раєвський, В.Куліков,

В.Дубінський та ін., які займаються дослідженням окремих аспектів історії селянства ХІХ – початку ХХ ст. проаналізували наявні історіографічну та джерельну бази з питань аграрних трансформацій в державі, селянського та поміщицького господарства, соціального становища селянства, податкової політики в українському селі, селянської сільськогосподарської кооперації, аграрного питання загалом¹².

Для розробки критеріїв щодо аналізу вітчизняних селянствознавчих інституцій, про які мова йтиме далі, необхідно звернутись до теоретичних напрацювань з проблеми «інституціоналізації». Зокрема, даний термін з 1960-х рр. увійшов в західну соціологію науки і в 1980-ті утвердився у вітчизняному і російському наукознавстві. На думку Р.Уїтлі (Манчестерська школа соціологів), фактор інституціоналізації важливий по відношенню до наукового розвитку в тому сенсі, що він відображає ступінь когерентності і чіткості формулювань ідей, і це в свою чергу визначає межі, в яких вчені можуть діяти¹³.

Виходячи із ступеня когерентності та організованості дій і сприймань, вчений розрізняв когнітивну і соціальну інституціоналізації. Перша є оформленням когнітивних і технічних норм у вигляді взаємозв'язаних і взаємозалежних (не обов'язково логічних) поглядів на якусь проблему і про те, як потрібно її вивчати. Її нижчий ступінь передбачає низький рівень інтелектуальної впорядкованості і відповідно нижче значення загальної згоди. В цій ситуації діяльність вчених може бути некоординованою, буде відчуватись недостатність загальних визначень і загальних способів використання технічних термінів. Другий ступінь структурує їх діяльність в тому сенсі, що обмежує до певної кількості дослідницькі напрямки, якими може займатись окремий вчений¹⁴.

Соціальна інституціоналізація – це виникнення і збереження формальних структур, які об'єднують членів когнітивної структури. Вона може розглядатись як проста усвідомленість про роботи дослідників суміжних областей і обмін ідеями або результатами, або як певна організаційна єдність у вигляді професіональних товариств, провідних журналів та ін.

Визнання безпосереднього зв'язку діяльності вчених між собою може привести до одного з трьох типів соціальної

інституціоналізації: 1) кооперація і розподіл праці в межах когнітивної згоди. Вчені в цьому випадку одноголосні стосовно загального підходу до конкретної сукупності проблем і розподіляють свою діяльність так, щоб кожна група мала справу з частиною проблем або методик і займалась тільки ними; 2) коли вчені конкурують в межах когнітивної згоди. Різні групи дослідників будуть використовувати аналогічні методи, працювати над одними і тими ж проблемними ситуаціями і змагатися; 3) конкуренція вчених в ситуації нижчої когнітивної згоди. Тут може існувати вже вагомий ступінь згоди відповідно основної дослідницької проблеми, але будуть і помітні розходження з того, як трактувати цю проблему і які рішення потрібно вважати правильними. Кожну групу вчених тут характеризує або особлива методика, або особлива модель пояснення, або те і інше разом¹⁵.

Проблема «інституціоналізації» у 1980-х рр. стала предметом дослідження і радянського наукознавства. Зокрема, Е.Мірській стверджував, що організаційна група набуває інституціональних характеристик, коли попередні учасники «кістякової групи» очолюють самостійні дослідницькі напрямки і угруповання, кожна з яких в рамках загального підходу розробляє згідно власної програми групу спеціальних проблем. При цьому формується організаційний статус (журнали, бібліографічні рубрики, кафедри, навчальні курси для студентів, секції в професійних асоціаціях і т. п.)¹⁶.

Наукознавці Б.Кедров і Б.Юдін дійшли висновку, що інституціоналізація – процес багатосторонній і включає в себе: 1) створення спеціальних функціонально автономних організацій, відповідальних за підтримку того чи іншого виду в даному випадку наукової діяльності; 2) формування сукупності норм і «образів», які визначають форми соціальної поведінки; 3) систему поведінки, дії і комунікації між вченими у відповідності з цими цінностями і нормами; 4) становлення і підтримування ціннісно-нормативного порядку, який забезпечується регуляцією життєдіяльності вчених, комунікацією між ними і трансляцією добутого знання наступним поколінням; 5) формування, збереження і розвиток надіндивідуальних, соціальних структур – дослідницьких груп, наукового співтовариства, зі своєю «ідеологією», цінностями і нормами¹⁷.

Теоретичні аспекти інституціоналізації історіографії вивчає вітчизняний дослідник Т.Попова. Вона відзначила, що традиційно під цим поняттям розуміють процес формування науки як соціального інституту. Одні вчені вкладають в це поняття не щось матеріальне, а сукупність соціально-культурних установок, інші роблять акцент на організаційні, матеріалізовані структури. Але більш традиційним підходом є датування процесу інституціоналізації XIX століттям, виходячи з університетської дисциплінарної норми організації науки¹⁸.

Останній момент ширше розглянув С.Стельмах у докторській дисертації «Історична думка і методологія історії в Україні (XIX – початок XX ст.), в якій третій розділ присвятив дослідженню професіоналізації та інституціоналізації історичної науки. Він стверджував, що на початку XIX ст. історичні дослідження професіоналізувалися шляхом створення корпорації істориків, котрі отримували фахову підготовку в університетах, що перетворювалися на важливу інституцію науки, здійснюючи, поряд з підготовкою наукових кадрів, також функції наукових центрів, де розроблялися стандарти і критерії наукової роботи.

Професіоналізація та академічна інституціоналізація історичної науки супроводжувалася створенням її інфраструктури (науковими товариствами, архівами, публікацією історичних документів, фаховою періодикою, національними та міжнародними об'єднаннями істориків), яка розширювала комунікаційне професійне «поле істориків». Водночас професіоналізація та інституціоналізація історичної науки в європейських країнах залежала від соціальних умов, внутрішнього дисциплінарного розвитку, значення історичних знань для завдань політичної легітимації і характеризувалася нерівномірністю та хронологічно не збігалася¹⁹.

Проаналізувавши різні підходи зарубіжних і вітчизняних науковців стосовно інституціоналізації, Т.Попова зробила спробу комплексного пояснення її як певної форми організації наукових досліджень, що відповідає конкретному рівню розвитку наукового знання і наукової діяльності. Так, окрема наукова область формується в соціокогнітивну систему і характеризується такими параметрами: оформлення наукового співтовариства спеціалістів в певній області знань, які ідентифікують себе зі своєю

дисципліною; складання в цьому співтоваристві конвенціональних основ в розумінні змісту своєї наукової спеціалізованої діяльності, розробка власної парадигми, дисциплінарно-наукових ідеалів і норм; формування системи спеціалізованих наукових установ зі своєю ідеологією і етосом; виникнення системи професійної спеціалізованої освіти, передача традицій в процесі підготовки нових поколінь спеціалістів-професіоналів; система інформаційно-комунікативних зв'язків (конференції та ін., комплекс видань, в т. ч. періодика тощо); визнання її як відносно автономного професійного утворення членами наукового співтовариства, культурними і політико-ідеологічними структурами конкретного соціуму; здатність виробляти стратегії з підтримки свого професійного статусу²⁰.

Таким чином, використовуючи вищезазначені теоретичні напрацювання, для характеристики сучасних наукових інституцій з вивчення ними історії селянства України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. розробимо наступну схему аналізу наукової інституції за такими критеріями: 1) центральна чи регіональна; 2) державна чи громадська; 3) фахова корпорація істориків, її науковий рівень. Членство в інституції; 4) створення інституцією наукових товариств, осередків, секцій, інших структурних підрозділів; 5) співробітництво з іншими науковими осередками, громадськими організаціями і державними установами, вищими навчальними закладами. Національні та міжнародні об'єднання істориків; 6) напрями й форми діяльності (науково-дослідна, суспільно-громадська, організаційна, інші); 7) власна «ідеологія», етос. Методологічна основа, методика досліджень; 8) проведення конференцій, симпозіумів, читань, «круглих столів», семінарів тощо з проблем історії селянства; 9) видання фахової періодики, збірників наукових праць та іншої друкованої продукції з досліджуваної проблематики; 10) «громадянський статус» інституції, визнання в суспільстві.

Центральною державною академічною інституцією, яка поряд з іншими проблемами займається дослідженням історії селянства визначеного нами періоду є Інститут історії України НАН України, і насамперед відділ історії України ХІХ – початку ХХ ст., який очолює проф., член.-кор. НАНУ О.Реєнт. З 1995 до 1997 рр., виходячи з головної теми «Соціально-економічна

і політична модернізація української нації (XIX – початок XX ст.)», співробітниками Інституту розроблялися такі маловивчені проблеми, як «Українські підприємці у народногосподарському і культурному житті України XIX – початок XX ст.» (Т.Лазанська), «Розвиток кредитно-банківської системи в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)» (В.Кізченко), «Культурно-освітній процес в Україні в аспекті розвитку її національної економіки (кінець XIX – початок XX ст.)» (О.Лисенко), «Зміни в соціально-економічному і політичному становищі козацького стану в Україні з кінця XVIII до початку XX ст.» (Є.Петренко), «Взаємозв'язок національно-культурних і економічних процесів в Україні на початку XX ст.», «Вихідці з країн Західної Європи в економічному житті України на рубежі XIX–XX ст.» (О.Машкін)²¹.

В 1998–2000 рр. науковці вивчали проблеми різноманітного спектру підприємницької діяльності в економічному, громадському і політичному житті України епохи утвердження та розвитку ринкових відносин (XIX – початок XX ст.): «Український підприємець епохи утвердження ринкових відносин за історико-документальними та мемуарними джерелами і у творах красного письменства (XIX – початок XX ст.)», (В.Сарбей), «Преса XIX – початку XX ст. як джерело з історії підприємницької діяльності в Україні» (О.Лисенко), «Підприємництво в історії українського суспільства (кінець XVIII – початок XX ст.). Бібліографічний довідник» (О.Крижанівська)²². Продовжили працювати над своїми темами В.Кізченко, Т.Лазанська, Є.Петренко, О.Машкін. Результатом роботи відділу стало видання друкованої продукції різного формату: монографій, статей тощо²³.

Поряд з іншими проблемами, історією української селянської кооперації займається співробітник відділу історії України 1920–30-х рр. Інституту В.Марочко. Так, у монографії «Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.)» він простежив історію селянської кооперації в Україні, висвітлив основні етапи її становлення та розвитку – з 60-х рр. XIX ст. до насильницької руйнації наприкінці 20-х рр. XX ст. Автор показав теоретичні, організаційно-господарські та соціально-економічні підвалини української селянської кооперації, з'ясував малодосліджені проблеми кооперативного руху, визначив історичні особливості приватизації землі в українському селі, початки

підприємництва, фермерства, господарської взаємодопомоги та кооперації дрібних товаровиробників.

Важливою віхою став вихід в світ у 2006 р. двохтомника з історії українського селянства, розділ 8 першого тому якого присвячений характеристиці українського пореформеного села²⁴. В ньому стисло викладено причини, підготовку, здійснення та наслідки селянської реформи 1861 р., соціальне життя села, общинне та подвірне землеволодіння, селянське самоврядування (автор – О.Рєєнт); селянське землекористування та господарювання у пореформений період (О.Крижанівська); роль столипінської аграрної реформи для українських земель (О.Рєєнт, О.Сердюк).

Сторінки історії селянства підросійської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. знаходимо у наукових виданнях Інституту історії України НАНУ, в яких вміщено дослідження з різних аспектів цієї проблематики зазначеного періоду. Так в «Українському історичному журналі», «Проблемах історії України ХІХ – початку ХХ ст.», «Історіографічних дослідженнях в Україні» певна увага приділена питанням кооперації та кредиту в державі та їх ролі у становленні і розвитку селянських господарств в пореформений період²⁵, особливостям проведення реформи 1861 р. в деяких українських губерніях та іншим законодавчим змінам в аграрній сфері²⁶, соціальному життю селянам, розвитку селянського господарства і земельних відносин та ін.²⁷

В 1999 р. в «УІЖ»і з'явилася нова рубрика «З історії економічного життя в Україні». Під іншою рубрикою «Новий погляд на проблему» опубліковано статтю Ю.Присяжнюка «Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)»²⁸. Автор на вагомій джерельній базі проаналізував позитивні та негативні моменти ролі менталітету селян в пореформений період. Дається характеристика життя селян в нових політичних і соціально-економічних умовах, участь його в органах місцевого самоврядування та ступінь соціально-правового статусу, керування господарством та ставлення до агротехнічних новацій, взаємовідносини з поміщиками, духовенством, відношення до влади та ін.²⁹

Інститут активно співпрацює з регіональними осередками, насамперед вузівськими. Зокрема, разом з Уманською

сільськогосподарською академією та Черкаським національним університетом ім. Б.Хмельницького виступив організатором проведення 11–12 жовтня 1996 р. у м.Умані Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії України³⁰.

На ньому, серед інших, відмітимо доповіді С.Кульчицького, присвячену розвитку аграрно-історичної науки на сучасному етапі та В.Марочка, який концептуально розглянув аграрні реформи в Україні другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. Зокрема, останній звернув увагу на те, що в період цих перетворень саме феномен селянського приватного землеволодіння залишається маловивченою проблемою. Вона торкається не тільки кількісних параметрів (розмір наділу, умови набуття власності, фінансово-кредитні показники тощо), а насамперед якісних – зміни соціального обличчя селянина, його психології, взаємин колишніх кріпаків з дворянами³¹. Співробітники Інституту також брали участь у наступних п'яти симпозіумах з вивчення аграрної історії. Інститут став співзасновником створення Науково-дослідного інституту селянства в Черкасах, про якого мова йтиме далі, та видання фахового журналу «Український селянин».

При Кам'янець-Подільському державному педагогічному університеті в 1995 р. утворено Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України, який очолює Л.Баженов. Центр виступив організатором або співорганізатором двох десятків міжнародних, всеукраїнських і регіональних наукових конференцій і симпозіумів з проблем історії Поділля і Південно-Східної Волині, що проводилися на Хмельниччині.

Серед них відзначимо Всеукраїнський науковий симпозіум «Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження» (Кам'янець-Подільський, 1995), Всеукраїнські наукові конференції «Кам'яниччина в контексті історії Поділля» (Кам'янець-Подільський, 1997), «Проблеми етнології, фольклористики, мистецтвознавства Поділля та Південно-Східної Волині: історія і сучасність» (Кам'янець-Подільський, 2002), Х, ХІ і ХІІ Подільські історико-краєзнавчі конференції (2000, 2004, 2007) та ін.³². У виданих збірниках наукових праць знаходять місце і селянствознавчі студії. Зокрема, проф. І.Рибак спеціалізується на дослідженні історії селянства України ХХ ст., історичного краєзнавства, етнології Поділля. А.Михайлик вивчає

ринкові відносини в економіці Поділля другої половини ХІХ – початку ХХ ст. та ін.

Продовжується співпраця Інституту історії України НАН України також з Чернігівським державним педагогічним університетом ім. Т.Шевченка (насамперед з В.Шевченком), іншими вищими навчальними закладами. Отже, певна робота Інституту у вивченні історії українського селянства вже зроблена, що підкреслюють вищезазначені здобутки, але вихід на якісно новий рівень щодо розробки її ключових проблем, в тому числі концептуального і методологічного характеру, ще попереду.

Вагома роль у проведенні селянствознавчих досліджень, як показує практика, відводиться регіональним інституціям. За останні роки в Україні значно посилюється інтерес наукової громадськості, фахівців-істориків, місцевих краєзнавців до дослідження різноманітних питань цієї сфери. Особливо плідно діють в цьому плані Наукове товариство істориків-аграрників та Науково-дослідний інститут селянства, які діють при історико-філософському факультеті Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького. Наукове товариство істориків-аграрників (далі Товариство, НТІ-А) виникло як громадська організація 19 лютого 2000 р. Необхідність створення НТІ-А обґрунтував проф. Черкаського національного університету А.Морозов, зазначивши, що метою його діяльності повинно стати сприяння організації проведення наукових розробок вчених-істориків Черкаської області з проблем історії селянства та сільського господарства, а також досліджень, спрямованих на підвищення ефективності роботи сільськогосподарських підприємств і організацій в умовах ринкової економіки. Головою товариства та його виконавчого органу (Ради) було обрано А.Морозова, секретарем І.Фаренія, засновниками НТІ-А стали також історики-аграрники І.Дарієнко, С.Корновенко, Р.Лях, В.Марочко, В.Мельниченко, Ю.Присяжнюк, А.Чабан, А.Шатохін³³.

Згідно статуту, НТІ-А – це громадська наукова самоврядна неприбуткова організація, яка об'єднує на добровільних засадах вчених істориків, наукових працівників, трудові колективи сільськогосподарських підприємств, установ, організацій, незалежно від форми власності³⁴. Товариство створило наукові

секції за напрямками своєї діяльності, інші структурні підрозділи, а також має свою матеріально-технічну базу. НТІ-А має індивідуальне і колективне членство. Його членами є переважно історики, які займаються вивченням аграрної історії України, історії українського селянства, визнають статут Товариства і сплачують членські внески. Вищим керівним органом НТІ-А є Загальні збори членів Товариства, виконавчим органом – Рада Товариства. Джерелами формування коштів Товариства є внески індивідуальних та колективних членів Товариства; добродійні внески вітчизняних і іноземних підприємств, організацій, установ та приватних осіб; надходження від проведених наукових конференцій, симпозіумів, виставок, презентацій³⁵.

Напрямки наукової діяльності НТІ-А стосуються таких проблем як: традиції господарювання та традиційні форми організації праці українського селянства; його світогляд, культура та соціальна психологія; історія розвитку різних галузей сільськогосподарського виробництва; місце і роль селянства в соціальній структурі українського суспільства; історія селянського самоврядування; соціально-економічні, соціокультурні характеристики селянства на сучасному етапі розвитку суспільства; історія селянської кооперації та її сучасний стан; політична культура українського селянства і екологічні проблеми українського села.

Станом на 1 квітня 2004 р. у рядах НТІ-А налічувалось 38 осіб, серед них – 5 докторів історичних наук, 14 кандидатів історичних наук, 2 кандидати економічних наук³⁶. Товариство зросло чисельно та професійно і на 8 вересня 2006 р. налічувало 57 осіб, серед яких – 10 докторів історичних наук, 22 кандидати історичних наук, 2 кандидати економічних наук³⁷. За словами, секретаря Товариства І.Фаренія НТІ-А офіційно немає всеукраїнського статусу – функціонує як обласна громадська установа, однак науковою громадськістю нашої держави Товариство сприймається як організація, що має загальнонаціональний масштаб діяльності. Ключовими проблемами в існуванні та діяльності НТІ-А є організаційна невпорядкованість та відсутність штатного апарату управління; невітніші фінансові можливості Товариства, і тому робота проводиться виключно на громадських засадах. Найважливішим завданням на даному етапі є вдосконалення роботи секцій. Об'єднуючи близьких за професійними інтересами

та характером підготовки членів, ці підрозділи здатні викликати їх ініціативність, яка неодмінно зумовить якісні позитивні зрушення в усіх структурах НТІ-А³⁸.

10 жовтня 2000 р. Інститут історії України НАН України, Черкаська обласна державна адміністрація, Черкаський державний університет ім. Б.Хмельницького та Рада товаровиробників сільського господарства уклали угоду про утворення Науково-дослідного інституту селянства³⁹. Створення наукової установи мотивувалось необхідністю розширення і поглиблення наукових досліджень в галузі аграрної історії України, координації наукових пошуків по даній тематиці, активізації академічних зв'язків з вузівськими, враховуючи давні землеробські традиції Черкащини, а також з огляду на те, що в Черкаському державному університеті нагромаджено значний досвід у проведенні наукових зібрань – конференцій, симпозіумів з проблем селянознавства. Але на відміну від НТІ-А, Інститут не має юридичного статусу, тобто закріпленого штату працівників, напрямків діяльності, умов членства та інших реквізитів. Очолює НДІС А.Морозов.

Слід зазначити, що дані інституції здійснюють досить різнобічну і багатопланову роботу, яку можна поділити на суспільно-громадську та організаційну і науково-дослідну. НТІ-А розвиває співробітництво з іншими науковими інституціями та осередками, громадськими організаціями і державними установами, сільськогосподарськими підприємствами, вищими навчальними закладами. Особливо тут треба відмітити співпрацю з Інститутом історії України НАН України (особливо з В.Смолієм, О.Реєнтом, С.Кульчицьким, В.Марочком та ін.), Черкаським державним технологічним університетом (М.Бушиним, В.Лазоренком). Разом з ними створюються різні науково-дослідницькі секції та комісії, Товариство залучає їх до проведення наукових конференцій, семінарів та читань з проблем історії селянства від давнини до сучасності, до видання наукової літератури з даної проблематики. Налагоджено науково-дослідницькі взаємовідносини з Донецьким, Дніпропетровським національними, Вінницьким, Кам'янець-Подільським державними університетами. Існує досвід обміну публікаціями з різними науковцями країни.

Потрібно відзначити співпрацю членів НТІ-А з міжнародними науковими інституціями, зокрема з Інститутом російської

історії РАН. В рамках міжнародного проекту «Інтерцентр» (керівники: проф. Т.Шанін (Англія) та акад. РАН Є.Заславська) НТІ-А виступило провідною організацією при підготовці статей, що стосуються історії селянства України ХХ ст. та суспільно-політичних рухів на території України. Зокрема, колектив кафедри ЧНУ взяв участь у підготовці і випуску багатотомних видань, серед яких: «Радянське село очима ВНК – ОДПУ – НКВС – КДБ»; «Трагедія радянського села», «Історія махновського руху».

Також ведеться співпраця з Російським центром зберігання і вивчення документів новітньої історії, Державним історичним архівом Російської Федерації, Центральним архівом Федеральної Служби безпеки Росії. За словами голови А.Морозова, ґрунтовною була у 2003 р. співпраця з факультетом політології університету Марі Кюрі-Склодовської (м. Люблін, доц. А.Рибчинська) та Науково-культурним центром з проблем селянства та селянських рухів (м. Варшава, проф. Я.Якимек), Інститутом новітньої історії (Франція, проф. М.Берілович). На жаль, за браком коштів, зв'язки не є постійними, і тому гальмується розробка спільних проєктів.

Проводиться робота щодо створення музею аграрної історії, який на сьогодні налічує близько 100 експонатів (предмети матеріального фонду, кераміка, документи та ін.). В даному ракурсі показовою є краєзнавча робота. А саме відбувається співпраця з Черкаським краєзнавчим музеєм (В.Литовка), Черкаською обласною спілкою краєзнавців та обласним осередком товариства «Знання» і розробкою спільного з ними плану проведення науково-організаційних заходів по дослідженню історії Середнього Подніпров'я.

На основі НТІ-А діє студентське товариство, яке разом з ним проводить дослідження з проблем аграрної історії, і що особливо цікаво – за допомогою музею аграрної історії, краєзнавчого музею здійснює різні заходи з наочного відтворення історичного життя українських селян: духовної та матеріальної культури, побуту, соціального і економічного життя.

Має місце також практика обговорення на загальних зборах авторефератів дисертацій з різних аспектів історії селянства, які надходять з областей України, наприклад дослідження П.Олешка, Ю.Легуна, В.Нечитайла та ін.⁴⁰

Багатовекторною є науково-дослідна робота НТІ-А та НДІС.

Помітною подією в науковому житті держави стало проведення симпозіумів з проблем аграрної історії. У 1996–2008 рр. відбулось сім таких симпозіумів. Перший Всеукраїнський симпозіум відбувся у жовтні 1996 р. на базі Уманської сільськогосподарської академії⁴¹. Другий і наступний симпозіуми проводилися у Черкасах (другий – квітень 2000 р., третій – травень 2001 р., четвертий – березень 2002 р., п'ятий – вересень 2004 р., шостий – березень 2006 р., сьомий – вересень 2008 р.). Незмінним головою оргкомітетів став А. Морозов, а організаційне забезпечення брали на себе історичні кафедри Черкаського національного університету.

Деякі симпозіуми присвячені конкретним проблемам (другий – Великій реформі 1861 р.: регіональні аспекти реформи, вплив реформи 1861 р. на процеси соціального, економічного і громадсько-політичного розвитку в середині ХІХ – початку ХХ століття; шостий – Столипінській земельній реформі). Але тематика симпозіумів, як правило, стосувалася загалом цілого блоку проблем давньої, середньовічної, нової та новітньої аграрної історії: історіографія, джерелознавство та методологія досліджень аграрної історії; аграрна історія в іменах; етнокультурне буття, духовність і світогляд українського селянства; специфіка аграрних відносин середньовіччя та раннього нового часу; українське селянство в умовах капіталістичних трансформацій та суспільно-політичних потрясінь ХІХ – початку ХХ ст.; аграрна історія періоду Української революції 1917–1920 рр.; українська селянська кооперація; аграрний розвиток України в радянський період; сучасні проблеми соціального та економічного розвитку українського села та ін. Абсолютна більшість матеріалів симпозіумів надрукована в часопису «Український селянин».

Крім цього періодичного, фахового, ґрунтового та об'ємного збірника наукових праць, якого на сьогодні вийшло вже 11 випусків, НТІ-А видає свій інформаційний вісник «Аграрні обрії» (потім «Історико-аграрні обрії»). НТІ-А та НДІС взяли участь у підготовці двохтомника «Історія українського селянства». Велика частка роботи пов'язана з видавничою діяльністю та публікацією наукових праць членів Товариства в періодичних та інших виданнях.

Відповідно до задекларованих матеріалів Товариства, на грудень 2006 р. при НТІ-А працює 7 секцій: секція проблем

соціальної активності сільського населення; секція давніх землеробських культур; секція аграрної історії Черкащини; Секція гендерних проблем села; секція «Етнографія українського селянства»; секція Товариства в ЧДТУ (Черкаський державний технологічний університет) та ЧПБ (Черкаський інститут протипожежної безпеки); секція Товариства в м. Умань⁴².

Коротко охарактеризуємо роботу деяких з них. Секція проблем соціальної активності сільського населення (керівник – доц. Ю.Присяжнюк) визначила для себе такі теми проведення відкритих теоретичних семінарів, як видатні постаті в історії селянства та сільського господарства, економіка селянських господарств пореформеної доби (друга половина XIX ст.) та сільська інтелігенція Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст.: соціально-психологічні та етнокультурні характеристики⁴³.

Також 27 травня 2005 р. відбувся теоретичний семінар «Соціальні аспекти історичного розвитку селянської кооперації», в якому взяли участь к.і.н. І.Десятніков, к.і.н. О.Десятніков, доц. Ю.Присяжнюк, доц. І.Фареній та представники з інших секцій. У ході доповіді (доповідач – І.Фареній, дослідник даної проблематики) і дискусії відбулось обговорення морально-психологічних характеристик кооперованих селян, зворотного впливу на кооператив традиційної свідомості українського селянства, вироблення у зв'язку з цим нових концептуально-методологічних підходів до проблеми тощо⁴⁴.

8 грудня 2006 р. відбувся 4-й семінар на тему «Міграційні процеси на території України в другій половині XIX – на початку XX ст.»⁴⁵. В якості доповідача та експерта з питань міграційних процесів на семінар був запрошений історик Я.Бойко. Він ознайомив присутніх з джерельною базою, методами дослідження, етапами міграції селянства та його основними показниками.

5-й семінар, який відбувся 30 березня 2007 р., був присвячений історії сільської інтелігенції Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. В якості доповідача актуальної проблеми виступив аспірант С.Шамара. Були розглянуті методологія дослідження соціальних груп, поняття «інтелігенція», «сільська інтелігенція», особливості теренів і доби, їхніх поняттєвої, джерельної та історіографічної бази, місце сільського

інтелігента в соціально-становій структурі аграрного суспільства, особливості світоглядних настанов і формування духовних цінностей сільського інтелігента та ін⁴⁶.

Секція гендерних проблем села (керівник – доц. Н.Земзюліна) займається дослідженням соціальної історії жінок та українок, зокрема в XIX – XXI ст. та інших питань. А саме проводиться: збір фактичного матеріалу по темі жіночого повсякденного життя в Україні (XIX–XXI ст.); робота в архівах з метою поновлення жіночих імен в соціальній історії України; формування фондів музею аграрної історії; регіональна співпраця по проблемі з Полтавським кооперативним інститутом⁴⁷. За словами Н.Земзюліної, секція має на меті провести ряд досліджень, в яких зробити жінок видимими в історії української національної культури та ввести жіноцтво як повноцінну (відносно самостійну) соціальну категорію в соціальну історію України⁴⁸.

Секція Товариства в ЧДТУ та ЧПБ проводить дослідження з проблем історії селянства періоду нової економічної політики (1921–1928 рр.), вивчення життєвого шляху видатних постатей в історії селянства та сільського господарства, розвитку сільськогосподарської освіти на теренах України наприкінці XVII – XIX ст., модернізації сільськогосподарського машинобудування в Україні наприкінці XIX – початку XX ст. тощо⁴⁹.

Потрібно зауважити, що в країні сьогодні не має солідного енциклопедичного видання, де б з точки зору незаангажованості політичними стереотипами мислення по відношенню до селянства, та різними політичними ідеологіями розкривалися різні сфери його діяльності. Тому, у грудні 2006 р. рада НТІ-А доручила спеціальній робочій групі організувати працю над створенням «Енциклопедії історії українського селянства»⁵⁰. Скоро були визначені наукові редакції майбутнього видання та їх керівники: «Історіографія аграрної історії» (керівник проф. А.Чабан); «Соціальна історія селянства» (доц. Ю.Присяжнюк); «Економічна історія селянства» (доц. С.Корновенко); «Етнографія селянства» (доц. В.Мельниченко); «Проблеми сільськогосподарської техніки і технологій» (проф. М.Бушин); «Проблеми духовного світу селянства» (доц. А.Темченко); «Проблеми селянських повстанських рухів» (проф. В.Масненко); «Історія селянства в діаспорі» (проф. В.Гоцуляк); «Гендерні проблеми селянства» (доц.

Н.Земзюліна); «Історія діяльності видатних вчених природничих наук: агрономів, зоологів, ветеринарів» (проф. А.Шатохін); «Проблеми культурно-освітньої сфери сільської місцевості» (керівник не визначений); «Проблеми медичного обслуговування в сільській місцевості» (керівник не визначений)⁵¹. До написання статей НТІ-А запросило науковців та авторські колективи.

Відмітимо значні досягнення у дослідженні аграрної історії та історії селянства України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Ю.Присяжнюка. Він є автором понад 60 публікацій, присвячених комплексу різних процесів, що відбувались в українському селі в даний період: соціальне становище селянства, його ментальність, повсякденність українського селянина в контексті політичних та економічних змін та реформ і його ставлення до них, освіченість селянства та рівень активної і соціальної поведінки тощо⁵².

Історик у своїх дослідженнях застосовує антропологічний (історико-ментальний) та соціальний підходи, використовуючи при цьому методологічний інструментарій школи «Анналів», мікроісторії, психоісторії, історії повсякденності до пояснення подій, явищ і тенденцій минулого. Оскільки в історичній науці майже завжди історія селянства вивчалася через призму реформ, соціально-економічних і політичних змін, тому Ю.Присяжнюк вивчає його історію з погляду на життя самого селянина, та ролі в цьому звичаїв, духовного світу і ментальності українського хлібороба. Такий підхід в українській історіографії (власне в російській теж) не є поширеним. З іншого боку він є важким, оскільки часто потрібно будувати гіпотези, ставити проблемні завдання і на основі залучення всього наявного комплексу джерел спробувати об'єктивно відтворити життя селянина, його вчинки, ставлення до влади, новацій, реформ тощо. У своїх працях автор робить спробу поєднати зовнішній світ (реалії життя) і внутрішній світ селянина.

Історією кооперації Наддніпрянської України ґрунтовно займається І.Фареній. Його науковий доробок присвячений кооперативному руху в другій половині ХІХ – початку ХХ ст., ролі українського селянства в цьому русі, споживчій, кредитній та сільськогосподарській кооперації та ставлення до них українського селянина тощо⁵³. На основі значної джерельної бази, автор досліджує процеси зародження кооперації, діяльність

провідних кооперативних діячів (М.Левицького, В.Доманицького, О.Черненка, Й.Юркевича та ін.), причини і тенденції поширення й утвердження кооперативних форм організації економічного життя на початку ХХ ст., роль кооперації у соціально-економічному житті населення.

Різні аспекти найманої праці в сільському господарстві України в кінці ХІХ – початку ХХ ст. та соціальне становище сільськогосподарських робітників вивчає І.Десятніков⁵⁴. Активно продовжує працювати над проблемами заселення Південної України другої половини ХІХ ст., селянської міграції та наслідків цього процесу, переселенської політики держави Я.Бойко⁵⁵.

Отже, можна стверджувати, що в Черкасах поступово починає формуватися наукова школа істориків-аграрників. Про це свідчить наявність співтовариства істориків-аграрників, що координують під керівництвом А.Морозова свою дослідну діяльність, роблячи вагомий внесок у вивчення історії українського селянства. Роки існування НТІ-А та НДІС підтверджують той факт, що в них є потенційні можливості стати провідними науковими селянствознавчими інституціями нашої країни, невід'ємною складовою української історичної науки.

Наступні селянствознавчі осередки теж пов'язані з вузами. Так, на кафедрі російської історії, історичного факультету Дніпропетровського національного університету періодично проводяться наукові читання з питань аграрної історії України та Росії, присвячені пам'яті відомого історика-аграрника Д.Пойди. В них беруть участь науковці, аспіранти, студенти з Києва, Дніпропетровська, Донецька, Запоріжжя, Кіровограда, Черкас, Херсона, Острога, Кривого Рогу та інших міст. З 1993 р. до 2008 р. відбулося сім таких читань, кожне наступне з яких охоплювало все більше коло досліджуваних проблем та викликало значний інтерес наукової громадськості не тільки Придніпров'я, але й України в цілому. Вже другі читання у жовтні 1995 р. викликали велику зацікавленість в науковців України. На них працювало дві секції. Перша – з проблем аграрної історії України та Росії дожовтневої доби, друга – радянської епохи⁵⁶.

На перших читаннях деякі дослідники звернули увагу на наукову спадщину Д.Пойди, особливості його стилю історіописання, вивчення методик опрацювання великого масиву

джерел тощо. На думку М.Ковальського, Д.Пойда створив напрямок, а потім і наукову школу досліджень аграрної історії України ХІХ–ХХ ст. і цей досвід має продовжуватися в стінах Дніпропетровського університету⁵⁷. Російський історик Б.Литвак відмічав, що саме українські історики М.Лещенко і Д.Пойда були засновниками опрацювання статичного вивчення селянського руху. Запропонований останнім метод вивчення і підрахунку селянських виступів став предметом пильної уваги дослідників-аграрників⁵⁸.

На шостих «Пойдинських» читаннях взяли участь близько 30 істориків-аграрників, які репрезентували різні регіони України. Відрадно, що у наукових виступах віддзеркалювались і нові методологічні засади вивчення аграрного питання, і аналіз досягнень української і російської історіографії аграрної проблематики, і критичне переосмислення джерельної бази досліджень історії селянства в Україні та сусідніх державах. За словами В.Іваненка та М.Ковальського, основною генералізуючою рисою і разом з тим особливістю стилю наукової творчості Д.Пойди як дослідника є його виняткова цілеспрямованість, стабільність і відданість дослідницькій сфері, проблематиці, що і призвело до сформування в Дніпропетровську вперше в цьому регіоні окремого і власного наукового напрямку, який визначає його дніпропетровську школу істориків-аграрників⁵⁹.

До неї можна віднести Т.Липовську та Р.Попову, які вивчають проблеми соціально-економічного становища та класової боротьби поміщицьких селян, воєнних поселенців і антикріпосницького руху в дореформеній Україні (40–50-ті рр. ХІХ ст.) в цілому⁶⁰. Біля витоків дніпропетровської школи істориків-аграрників також стояла учениця Д.Пойди В.Михайлова. Сфера її інтересів – накази та вимоги українського селянства депутатам І Державної Думи⁶¹.

Відомий дослідник народницького руху в Україні у другій половині ХІХ ст. С.Світленко у своїх працях теж вийшов на проблеми селянства, а саме взаємозв'язку останнього з революційними народниками, залучення його до боротьби з самодержавством⁶². Він зазначав, що упродовж 1860–1870-х рр. головним змістом діяльності українських народолюбців серед селянства стало просвітництво, спрямоване на національно-

культурне відродження України. Втім, спостерігається тенденція до посилення соціально-етичних та суспільно-політичних аспектів діяльності українських демократів на селі. В українському народолюбстві все помітніше вимальовується ліберальний і радикально-демократичний ідейні напрями⁶³.

До різних питань дореволюційної історії селянства України та Росії зверталися також у своїх працях дослідники А.Болебрух, Г.Швидько, А.Голуб, О.Шляхов, В.Миرونчук, В.Савчук, Т.Бугар, В.Воронов, К.Шихов, Т.Осипенко, Р.Распопов та ін.⁶⁴. Зокрема А.Голуб, вивчаючи процес становлення і розвитку національних політичних партій та суспільних рухів, проаналізував їх програмні вимоги щодо вирішення селянського питання, висвітлив агітаційну і пропагандистську діяльність їх лідерів серед сільського населення України тощо⁶⁵. Все це, безперечно, ще раз засвідчило той факт, що авторитет дніпропетровської наукової школи істориків-аграрників залишається високим, а творчі контакти між фахівцями-істориками різних регіонів продовжують розвиватися і міцніти.

При Запорізькому національному університеті утворена науково-дослідна лабораторія, яка досліджує історію Південної України XVIII–XIX ст. У «Записках» лабораторії друкуються праці як власних наукових працівників, так і дослідників історії цього регіону з інших міст. На сторінках даного часопису з селянської проблематики другої половини XIX – початку XX ст. можна відзначити наукові розвідки з питань землеволодіння та землекористування українців та інших національностей в пореформений період, аграрного розвитку регіону загалом⁶⁶. Різним аспектам селянського самоврядування Південної України у пореформений період, а саме ролі пореформеної громади як саморегульованого соціального організму, земельно-розподільної власності селянських громад, значення інституту мирових посередників у контексті становлення органів місцевого самоврядування селянства, історії інститутів сільських та волосних старшин та ін. присвячені наукові розвідки А.Лохматової⁶⁷.

Крім зазначених Черкаського, Дніпропетровського та Запорізького національних університетів, вивчення малодосліджених і актуальних проблем історії українського селянства другої половини XIX – початку XX ст. відбувається

насамперед на історичних факультетах Харківського національного університету ім. В.Каразіна, Київського національного університету ім. Т.Шевченка, Черкаського державного технологічного університету, Кам'янець-Подільського національного університету, Чернігівського державного педагогічного університету, Волинського національного університету ім. Л.Українки, Східноукраїнського національного університету ім. В.Даля та інших.

У вузівських фахових наукових періодичних виданнях з історії розміщені наукові розвідки з проблем історії селянства (у великій мірі регіонального характеру) різних українських істориків та дослідників. Так, продовжується вивчення історії селянської реформи 1861 р. та проведення її в окремих українських губерніях⁶⁸; історії селянства в нових ринкових умовах⁶⁹; розвитку селянського⁷⁰ та поміщицького⁷¹ господарств; еволюції землеволодіння і землекористування та земельних відносин в другій половині XIX – початку XX ст.⁷² та ін.

Таким чином, можна стверджувати, що за період незалежності нашої держави українська історична наука, завдяки діяльності селянствознавчих інституцій, зробила значний внесок у дослідження історії українського селянства другої половини XIX – початку XX ст. Порівняно з радянською історіографією розширилось коло досліджуваних проблем, заповнюються «білі плями» при вивченні історії України цього часу.

Але багато питань все ж залишаються проблемними. В значній мірі вони існують в площині взагалі вивчення історії українського селянства в складі Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. та пошуку нових дослідницьких парадигм. Залишається попереду розробка усталених узагальнюючих поглядів і концепцій на цілий комплекс основних подій того часу. Про актуалізацію і вирішення ряду проблем цього періоду, йшлося, зокрема на міжнародній науковій конференції «Україна – Росія: діалог історіографій» (Чернігів, 2002 р.).

Аналіз ролі процесів інституціоналізації в цьому плані, при всій багатоманітності підходів, дасть розуміння важливого механізму, який забезпечує інтеграцію і діяльність наукових співтовариств, формування цінностей «дисциплінарної орієнтації» вчених, соціалізацію визнаних ними норм і поглядів у селянствознавчій

сфері. Ці процеси, безперечно будуть мати свою специфіку в залежності від методології та методики діяльності, власної «ідеології», особливостей організаційної єдності суб'єктів інституцій тощо. При цьому важливо розрізняти ступінь і форми когнітивної або соціальної інституціоналізації на різних рівнях соціальної інтегрованості.

На нашу думку, діяльність проаналізованих інституцій, які займаються вивченням історії селянства, наблизить до розв'язання вузлових, комплексних проблем цієї історії. Цьому, зокрема, буде сприяти складання в науковому співтоваристві власних парадигм, ідеалів і норм. Вагоме місце також займає встановлення взаєморозуміння між його членами у відношенні цілей та змісту щодо дослідницьких напрямків. Значним здобутком тут є створення і діяльність Наукового товариства істориків-аграрників та Науково-дослідного інституту селянства в Черкасах, наукового співтовариства істориків-аграрників у Дніпропетровську та ін. Плідно працюють академічні та вузівські наукові інституції і осередки. Частим явищем стало проведення наукових конференцій, симпозіумів, семінарів, читань, «круглих столів» з проблем історії українського селянства. Саме історія селянства, як основної соціальної групи та рушійної сили національного державотворення, потребує ґрунтовного вивчення та неупередженого аналізу.

---

¹ Баргків В.П. Місцевий державний апарат Російської імперії і селянська реформа 1861 р. в Україні (історико-правове дослідження): Дис... к.ю.н. / Національний університет внутрішніх справ. – Х., 2002. – 218 арк.; Бойко В.М. Реформи державних селян другої половини XIX століття в Лівобережній Україні. Дис... к.і.н. / Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 2001. – 272 арк.; Набока С.В. Діяльність інституту мирових посередників у проведенні селянської реформи 1861 року на Правобережній Україні (1861–1914 рр.): Дис... к.і.н. / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2006. – 240 арк.; Шевчук А.В. Селянська реформа 1861 р.: суть та вплив на аграрні відносини у Волинській губернії: Дис... к.і.н. / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2006.

² Вовк Ю.І. Українське селянство в соціально-економічній структурі суспільства на початку XX ст.: Дис... к.і.н. / Черкаський державний технологічний університет. – Черкаси, 2002. – 184 арк.; Гримич М.В. Інститут власності у звичаєво-правовій культурі українців XIX – початку XX ст. – К., 2004. – 588 с.; Десятников І.В. Наймана праця в сільському господарстві України в кінці XIX – на початку XX

ст.: Дис... к.і.н. Черкаський державний технологічний університет. – Черкаси, 2004. – 250 арк.; Лазуренко В.М. Від роду до роду: Громадське життя і побут українського селянства у другій половині XIX ст. / В.М. Лазуренко, С.С. Крохмаль. – Черкаси: Ваш Дім, 2004. – 91 с.; Нікітін Ю.О. Зміни в становищі сільського й міського населення Київської та Чернігівської губерній після селянської і міської реформ 60-70 років XIX ст.: Дис... к.і.н. / Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова. – К., 2004. – 296 арк.; Пашук В.С. Сезонні робітники Правобережної України в післяреформовий період (1861 – на початку XX ст.): Дис... к.і.н. / ЛДУ ім. І.Франка. – Львів, 1995. – 190 л.; Присяжнюк Ю.П. Соціальне становище українського селянства Правобережної України в 60–90-х роках XIX ст.: Дис... к.і.н. / Черкаський інженерно-технологічний інститут. – Черкаси, 1997. – 192 с.; Чмелик Р.П. Українська селянська сім'я другої половини XIX – початку XX ст. (структура і функції): Автореф. дис... к.і.н. / НАН Укр. Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського. – К., 1995. – 24 с.

³ Горенко Л.М. Еволюція поміщицьких господарств Правобережної України к. ХУІІІ – поч. ХХ ст. (на матеріалах Кам'янського маєтку Давидових): Автореф. дис... к.і.н. / Черкаський інженерно-технологічний ін-т. – Черкаси, 1997; Краснікова О.М. Фінанси та кредит у сільському господарстві Лівобережної України епохи вільного підприємництва (1861–1917 рр.): Автореф. дис... к.е.н. / Київ. держ. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1999. – 17 с.; Куліков В.О. Селянські господарства Харківської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст.: Дис... к.і.н. / Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2004. – 223 арк.; Нечитайло В.В. Становлення селянського господарства фермерського типу в Україні: історія і сучасність / Кам.-Под. держ. ун-т. – Кам.-Под.: Аксіома, 2004. – 436 с.; Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 320 с.; Темірова Н.Р. Поміщицьке господарство Півдня України на початку XX ст.: Дис... к.і.н. / Донецький університет. – Донецьк, 1992. – 166 с.; Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861–1918 роки) // УІЖ. – 1996. – № 1. – С. 3–14.

⁴ Бутенко І.І. Сільськогосподарська кооперація Півдня України другої половини XIX – початку XX століття: Дис... к.і.н. – 1994; Власенко В.М. Кредитна кооперація Лівобережної України другої половини XIX – початку XX ст.: Дис... к.і.н. / Харківський державний університет. – Х., 1998. – 232 л.; Марочко В.І. Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861–1929) / Ін-т історії України НАН України, 1995. – 217 с.; Сидорович О.С. Споживча кооперація на Лівобережній Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.: історичний аспект: Автореф. дис... к.і.н. / Східноукр. нац. ун-т ім. В.Далія. – Луганськ, 2006. – 20 с.; Половець В.М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861–1917 рр.): Дис... д.і.н. / НАН України. Інститут історії України. – К., 1997. – 420 арк.; Прокopenko І.П. Сільськогосподарська кооперація у суспільно-політичному житті України (1880 – початок 30-х років XX ст.): Дис... к.і.н. / КДУ ім. Т.Г. Шевченка. – К., 1992. – 184 с.; Фареній І.А. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні: друга половина XIX – початок XX ст. / Черкас. держ. ун-т ім. Б. Хмельницького; Наук. т-во істориків-аграрників. – Черкаси: Відлуння-

Плюс, 2003. – 143 с.; Ярченко Ю.В. Історія сільськогосподарської кооперації України. 1861–1920 рр. Історіографічні аспекти проблеми: Автореф. дис... к.і.н. / Дніпропетровський ун-т. – Д., 1995. – 20 с.

⁵ Бойко Я.В. Заселення Південної України, 1860–1890 рр.: (історико-економічне дослідження). – Черкаси: Сіяч, 1993. – 254 с.; Ковальчук О. Переселення селян українських губерній Російської імперії (друга пол. XIX – поч. XX ст.) // Українська діаспора. – 1992. – Ч.1. – С. 30–42; Петренко Є.Д. Переселений рух з України на Кубань (друга пол. XIX – поч. XX ст.). – К., 1997; Якименко М.А. Переселення селян з України на Далекий Схід в епоху ринкових реформ кінця XIX – початку XX ст. – Полтава: Інтер Графіка, 2003. – 129 с.

⁶ Ресент О.П. Деякі проблеми історії України XIX – поч. XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // УІЖ. – 2000. – № 2. – С.15.

⁷ Там само. – С. 16.

⁸ Ресент О.П. Реформаторські процеси в аграрній сфері другої половини XIX – початку XX століття: стан наукової розробки // Український селянин. – Вип. 2. – С. 9.

⁹ Шевченко В.М. Проблема ринкових аграрних відносин в Україні другої половини XIX – початку XX ст. в історіографії // УІЖ. – 2007. – № 5. – С. 188–205; Реформа 1861 року: незавершеність чи досягнення мети? // Український селянин. – 2001. – Вип. 3. – С. 127–131.

¹⁰ Гоцуляк В.В. Реформа 1861 року в Україні: історіософський та джерелознавчий аспекти // Український селянин. – 2001. – Вип. 2. – С. 18–19.

¹¹ Зінченко А. Реформа 1861 р. в Україні як дискусійне поле історичної науки // Київська старовина. – 2006. – № 2. – С. 33.

¹² Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: огляд зарубіжної історіографії // Історичні і політологічні дослідження. – 2003. – №3/4. – С. 24–31; Ярченко Ю.В. Історія сільськогосподарської кооперації України. 1861–1920 рр. Історіографічні аспекти проблеми: Автореф. дис... к.і.н. / Дніпропетровський ун-т. – Д., 1995. – 20 с.; Сошинська Я.Є. Документальний потік з історії українського селянства та аграрних відносин і його відображення в бібліографічній інформації (друга половина XIX – початок XX століття): Дис...к.і.н. / Київський Інститут культури. – К., 1994. – 190 с.; Селіхов Д.А., Якименко М.А. Проблема реформування аграрного сектору економіки України після соціальних потрясінь 1905 року в історичній літературі // Історіографічні дослідження в Україні. – 1999. – Вип. 9. – С. 294–307; Вовк Ю.І. Українське селянство в соціально-економічній структурі суспільства на початку XX ст.: історіографія проблеми // Історичні і політологічні дослідження. – 2002. – №1. – С. 45–53; Бойко В. Історіографія реформи державних селян другої половини XIX ст. в Лівобережній Україні // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002. – Вип. 20. – С. 83–94; Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в українському селі кінця XVIII – початку XX ст. в аграрній історіографії // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К., 2004. – Вип. 27. – С. 224–239; Дубінський В.А. Аграрне питання кінця XIX – початку XX століття в радянській історіографії // Наукові праці Кам.-Под. держ. пед.ун-ту: іст. науки. – 2002. – Т.8 (10). – С. 68–73; Куліков В.О. Українська радянська історіографія історії селянського господарства України другої половини XIX – початку XX ст. // Вісник Харківського нац. ун-ту. Серія: Історія. – 2003. – № 603.6.

– С. 185–191; Раєвський С.М. Розвиток сільського господарства Лівобережної України наприкінці XIX – початку XX ст.: історіографія проблеми // Наука. Релігія. Суспільство. – 2004. – №4. – С.44–49.

¹³ Уитли Р. Когнитивная и социальная институционализация научных специальностей и областей исследования // Научная деятельность: структура и институты. Сб. переводов / Сост., общ. ред. и вступ. Статья Э.М. Мирского и Б.Г. Юдина. – М.: Прогресс, 1980. – С.220.

¹⁴ Там само. – С. 223–224, 235.

¹⁵ Там само. – С. 237.

¹⁶ Мирский Э.М. Междисциплинарные исследования и дисциплинарная организация науки. – М.: Наука, 1980. – С. 189.

¹⁷ Дисциплинарность и взаимодействие наук / Отв. ред.: Б.М. Кедров, Б.Г. Юдин. – М.: Наука, 1986. – С. 102.

¹⁸ Попова Т. Об институционализации историографии // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики. – 1999. – Число 3. – С. 56.

¹⁹ С.Стельмах. Исторична думка і методологія історії в Україні (XIX – початок XX ст.): Автореф. дис...д.і.н. / Київський нац. ун-т ім. Т.Шевченка, С. 18–19.

²⁰ Попова Т. К анализу региональной историографии: институциональный подход // Регіональна історія України. Зб. наук. ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – Вип. 1. – С. 61–62.

²¹ Науковий архів Інституту історії України НАН України. Поточний архів. Пояснювальна записка до тематичного плану науково-дослідних робіт Інституту історії України НАН України на 1996 р. – Арк. 58–61; Звіт Інституту історії України про наукову та науково-організаційну діяльність у 1997 р. – Арк. 16.

²² Науковий архів Інституту історії України НАН України. Поточний архів. Пояснювальна записка до тематичного плану науково-дослідних робіт Інституту історії України НАН України на 1998 р. – Арк. 16–19.

²³ Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / НАН України, Інститут історії України. – К., 1999. – 282 с.; Петренко Є.Д. Переселений рух з України на Кубань (друга пол. XIX – поч. XX ст.). – К. – 1997. – 201 с.; Кізченко В.І. Дрібний кредит в Україні (друга половина XIX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2000. – С. 51–93; Кізченко В.І. Дрібний кредит в Україні у другій половині XIX ст.: волосні допоміжні ошадно-позичкові каси // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 1999. – Вип. 9.– С. 97–107 та ін.

²⁴ Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах. – Т. 1. / О.В. Андрощук, В.К. Баран та ін. – НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2006. – 632 с.

²⁵ Демидас Ю.І. Розвиток кредитної кооперації в Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. VIII. – С. 73–85; Кізченко В.І. Дрібний кредит в Україні (друга половина XIX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2000. – С.51–93; Половець В.М. Домарксистські концепції кооперативного руху (історико-теоретичний аспект) // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. IX. – С. 253–266; Фареній І.А. Морально-психологічні аспекти взаємовідносин кооперованих

селян та сільських підприємців (початок ХХ ст.) // Проблеми історії України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – Вип. VI. – С. 78–84; Фареній І. Участь селян в управлінні кооперативними організаціями (початок ХХ ст.) // Проблеми історії України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – Вип. VII. – С. 104–109;

²⁶ Бородавко Т. Проведення селянської реформи у Чернігівській губернії протягом 1861 року // Український історичний збірник. – 2004. – Вип. 7. – С. 169–177; Ветрова Г.В. Особливості реформи 1861 р. в Катеринославській губернії // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – 2006. – Вип. 12. – С. 214–221; Орлик В.М. Поземельна подать і проблеми реформування податкової системи Російської імперії в ХІХ ст. // Проблеми історії України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – Вип. V. – С. 36–41;

²⁷ Бикова Т.Б. Політичне та соціально-економічне становище в Криму (від середини ХVІІІ до 1917 р.) // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Вип. VI. – С. 13–40; Крижанівська О.О. Держава і церква в уявленнях селян Правобережної України доби скасування кріпосного права // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – 2006. – Вип. XII. – С. 155–165; Присяжнюк Ю.П. Сервітутне право у «картині світу» пересічного українського селянина (на матеріалах Правобережної України початку ХХ ст.) // Проблеми історії України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – Вип. V. – С. 42–48; Рудь О.М. Соціально-економічне життя Київської губернії у другій половині ХІХ і на початку ХХ ст. // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Вип. VIII. – С. 291–293; Краснікова О.М. З історії становлення і функціонування земельних банків в Україні (1861–1918 рр.) // УІЖ. – 1999. – № 6. – С. 64–69; Присяжнюк Ю.П., Горенко Л.М. Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (друга половина ХІХ ст. – 1905 р.) // УІЖ. – 2000. – № 5. – С. 88–97; Краснікова О.М. Фінансове забезпечення переселення селян з України в Сибір і на Далекий Схід після скасування кріпосного права (1861–1917) // Історіографічні дослідження в Україні. – 1999. – Вип. IX. – С. 133–147; Присяжнюк Ю.П. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // УІЖ. – 1999. – № 3. – С. 23–33; Якименко М.А. Земельна оренда на Україні в період капіталізму // УІЖ. – 1991. – № 2. – С. 54–63; Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861–1918 роки) // УІЖ. – 1996. – № 1. – С. 3–14.

²⁸ Науковий архів Інституту історії України НАН України. Поточний архів. Звіт Інституту історії України про наукову та науково-організаційну діяльність у 1999 р. – Арк. 39.

²⁹ Присяжнюк Ю.П. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // УІЖ. – 1999. – № 3. – С. 23–33.

³⁰ Науковий архів Інституту історії України НАН України. Поточний архів. Звіт Інституту історії України про наукову та науково-організаційну діяльність у 1996 р. – Арк. 43.

³¹ Марочко В.І. Аграрні реформи в Україні (друга половина ХІХ – перша половина ХХ ст.): соціально-економічний аспект // Матеріали Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії. – К., 1996. – Ч. 1. – С. 75.

- ³² Баженов Л.В. До десятиріччя Центру дослідження історії Поділля при Кам'янець-Подільському державному ун-ті // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конф. – Редкол.: Завальнюк О.М. (відп. ред.), Баженов Л.В., Винокур І.С. та ін. – Кам'янець-Подільський: Оіом, 2004. – С. 15–16.
- ³³ Архів Наукового товариства істориків-аграрників. – Протокол № 1, від 19 лютого 2000 р. – Арк. 1.
- ³⁴ Статут НТІ-А. Прийнято на установчих зборах Наукового товариства істориків-аграрників 19.02.2000 р. Зареєстровано в управлінні юстиції в черкаській області 3.03.2000 р., №. 232. – С. 2.
- ³⁵ Там само. – С. 4–6
- ³⁶ Аграрні обрії. Інформаційний вісник НТІ-А. – 2 квітня 2004 р. – № 1. – С. 1.
- ³⁷ Архів Наукового товариства істориків-аграрників. – Члени НТІ-А. – Арк. 1–5.
- ³⁸ Фареній І.А. Авторитет черкаських істориків-аграрників зростає // Аграрні обрії. – 11 березня 2005 р. – № 3. – С. 3.
- ³⁹ Архів Науково-дослідного інституту селянства. Угода, від 10 жовтня 2000 р. – Арк. 1.
- ⁴⁰ Олешко П.С. Еволюція землеволодіння на Волині – друга половина XIX – початок XX ст.: Дис... к.і.н. / Волинський державний університет ім. Л.Українки. – Луцьк, 2001. – 172 а.; Легун Ю.В. Джерела з генеалогії селян Подільської губернії: стан, збереження, інформативне наповнення, класифікація (1793–1917 рр.): Дис...к.і.н. / Київський національний ун-т ім. Т.Шевченка, 2006; Нечитайло В.В. Становлення селянського господарства фермерського типу в Україні: історична ретроспектива і сучасний стан: Дис...д.і.н. / НАН України; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; Інститут народознавства. – Л., 2006.
- ⁴¹ Мельниченко В.М. З історії симпозіумів // Історико-аграрні обрії. – 15 березня 2006 р. – № 4. – С. 1. Див. також: Калініченко В.В. Всеукраїнський симпозіум з проблем аграрної історії (10–12 жовтня 1996 р., м. Умань Черкаської області) // УГЖ. – 1997. – № 1. – С. 149–150.
- ⁴² Архів НТІ-А. Рада НТІ-А. 15 грудня 2006 р. – Арк. 1.
- ⁴³ Історико-аграрні обрії. – Грудень 2006 р. – № 9. – С. 3.
- ⁴⁴ Шамара С.О. Теоретичний семінар «Соціальні аспекти історичного розвитку селянської кооперації» // Історико-аграрні обрії. – 15 березня 2006 р. – № 4. – С. 2–3.
- ⁴⁵ Історико-аграрні обрії. – Січень 2007 р. – № 10. – С. 4.
- ⁴⁶ Ватрушкіна Ю.В. 5-й семінар Секції проблем соціальної активності сільського населення // Історико-аграрні обрії. – Травень 2007 р. – № 12. – С. 3.
- ⁴⁷ Історико-аграрні обрії. – Грудень 2006 р. – № 9. – С. 3.
- ⁴⁸ Земзюліна Н.І. Гендерні дослідження в сучасному українському суспільстві: пошуки моделей // Історико-аграрні обрії. – Січень 2006 р. – № 10. – С. 3.
- ⁴⁹ Історико-аграрні обрії. – Грудень 2006 р. – № 9. – С. 3.
- ⁵⁰ Історико-аграрні обрії. – Березень 2007 р. – № 11. – С. 3.
- ⁵¹ Там само.
- ⁵² Присяжнюк Ю.П. Ментальність і ремесло історика. Методологічна парадигма селянствознавчих студій в Україні на зламі XX–XXI ст. – Черкаси: Вертикаль, ПП Кандич С.Г., 2006. – 122 с.; Українське селянство XIX–XX ст.: еволюція,

ментальність, традиціоналізм: Навч. посіб. для студентів іст. ф-тів / Черкас. держ. ун-т ім. Б. Хмельницького; Науково-дослідний інститут селянства; Наук. т-во істориків-аграрників. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2002. – 119 с.; «Емансипація...» 1861 року очима пересічного хлібороба // Український селянин. – 2001. – Вип. 2. – С. 94–96; Ментальність і соціальна поведінка українських селян у пореформений період (друга половина XIX – початок XX ст.) // Вісник Львів ун-ту. Серія: Історична. – 2002. – Вип. 37. – Ч. 1. – С. 213–228; Характерологічні (ментальні) особливості соціальної активності українських хліборобів (60–90 рр. XIX ст.) // Вісник Черкаського університету. Серія: Соц.-гум науки (потім іст. науки). – 1999. – Вип. 12. – С. 42–47 та ін.

⁵³ Фареній І.А. Вплив селянської реформи 1861 року на поширення ідей кооперації // Український селянин. – 2001. – Вип. 2. – С. 106–108; 3 історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні: друга половина XIX – початок XX ст. / Черкас. держ. ун-т ім. Б. Хмельницького; Наук. т-во істориків-аграрників. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003. – 144 с.; До питання про діяльність кредитної кооперації на території Наддніпрянської України на початку XX ст. // Вісник Черкаського університету. Серія: Соц.-гум науки (потім іст. науки). – 2003. – Вип. 50. – С. 104–108; До питання про характер розвитку сільськогосподарської кооперації на початку XX ст. // Український селянин. – 2002. – Вип. 6. – С. 94–96; 3 історії діяльності «артільного батька» Миколи Левитського у період становлення кооперативного руху (кінець XIX – початок XX ст.) // Проблеми історії України другої половини XIX – початку XX ст. – Вип. 5. – С. 204–208; Поширення ідей кооперації в українському селі (кінець XIX – початок XX ст.) // Український селянин. – 2002. – Вип. 5. – С. 239–244; Споживча кооперація Наддніпрянської України на початку XX ст. // Історичний журнал. – 2005. – №6. – С. 27–34; Українське селянство та національні тенденції у кооперативному русі // Український селянин. – 2003. – Вип. 7. – С. 121–122 та ін.

⁵⁴ Десятніков І.В. Кількість найманих робітників у сільському господарстві України в кінці XIX – на початку XX ст. // Історичні і політологічні дослідження. – 2004. – № 1. – С. 19–23; Наймана жіноча праця у сільському господарстві України в кінці XIX – на початку XX століття // Історичні записки: Зб. наук. праць / Східноукраїнський нац. ун-т ім. В.Даля. – 2006. – Вип. 12. – Ч. 2. – С. 49–55; Правове регулювання найму сільськогосподарських робітників на Україні в кінці XIX – на початку XX ст. // Вісник Черкаського університету. Серія: Соц.-гум науки. (Потім іст. науки). – 2002. – Вип. 33. – С. 99–101; Соціально-побутові умови життя найманих сільськогосподарських робітників у південних губерніях України (1890–1914 рр.) // Гуржіївські історичні читання. – Черкаси–Київ, 2006. – С. 125–136; Становище українського селянства як передумова поширення найманої праці у сільському господарстві України в кінці XIX – початку XX ст. // Український селянин. – 2002. – Вип. 5. – С. 51–54; Структура найманих сільськогосподарських робітників України в кінці XIX – на початку XX ст. // Український селянин. – 2004. – Вип. 8. – С. 164–168; Трудова міграція селян в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – 2006. – Вип. 4. – С. 209–218 та ін.

⁵⁵ Бойко Я.В. Аграрне заселення Південної України (друга половина XIX –

початку XX ст.) // Вісник Черкаського університету. Серія: Соц.-гум науки (потім іст. науки). – 2004. – Вип. 61. – С. 119–135; Заселення Південної України (60–90-ті рр. XIX ст.) // Записки наук.-дослід. лабораторії історії Південної України Запорізького нац. ун-ту: Південна Україна XVIII–XIX ст. – 1996. – № 1. – С. 129–135; Роль крест'янського банку в заселенні Южної України (80-е годы XIX – начала XX века) // Записки наук.-дослід. лабораторії історії Південної України Запорізького нац. ун-ту: Південна Україна XVIII–XIX ст. – 2000. – № 5. – С. 151–170; Переселенська політика та переселенське законодавство в Росії (60–80-ті рр. XIX ст.) // Вісник Черкаського університету. Серія: Соц.-гум науки (потім іст. науки). – 2005. – Вип. 80. – С. 61–75; Самовільне переселення селян Південної України (друга половина XIX – початок XX століття) // Записки наук.-дослід. лабораторії історії Південної України Запорізького нац. ун-ту: Південна Україна XVIII–XIX ст. – 1996. – № 2. – С. 124–130 та ін.

⁵⁶ Іваненко В.В., Мирончук В.Д. Наукові читання істориків-аграрників у Дніпропетровську // Записки наук.-дослід. лабораторії історії Південної України Запорізького нац. ун-ту: Південна Україна XVIII–XIX ст. – 1996. – № 1. – С. 178.

⁵⁷ Ковальський М.П. До питання про особливості стилю наукової творчості професора Дмитра Пойди // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Д.: Промінь, 1995. – С. 11.

⁵⁸ Липовська Т.Д. Аграрна історія України в науковій спадщині Д.П. Пойди // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Д.: Промінь, 1995. – С. 18.

⁵⁹ Іваненко В.В., Ковальський М.П. Дмитро Пройда – історик українського селянства // Записки наук.-дослід. лабораторії історії Південної України Запорізького нац. ун-ту: Південна Україна XVIII–XIX ст. – 1996. – №2. – С. 162.

⁶⁰ Липовская Т.Д. Антикрепостническое движение на Левобережной Украине в 40-50-е годы XIX в.: Учеб. пособие. – Д., 1982; Липовская Т.Д. Социально-экономическое положение военных поселен на Украине (1817–1857 гг.): Учеб. пособие. – Д., 1982; Липовська Т.Д. Особливості розвитку селянського господарства на Лівобережній Україні напередодні реформи 1861 р. // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Д., 2002. – С. 76–79; Попова Р.С. Социально-экономическое положение и классовая борьба помещичьих крестьян Юга Украины (1841–1860 гг.): Учеб. пособие. – Д., 1986.

⁶¹ Іваненко В.В. Дослідження аграрної історії у Дніпропетровському університеті // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали других наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Д.: Промінь, 1997. – С. 11.

⁶² Світленко С.І. Постаць Муся Кононенка у контексті формування і становлення національної самосвідомості українського селянина пореформеної доби // Український селянин. – 2002. – Вип. 5. – С. 40–44; Селянство в історіософських поглядах діячів українського національного руху 60–80-х років XIX ст. // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Д., 2002. – С. 15–21; Українське народолюбство і селянство в 60–70-х рр. XIX ст. // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали других наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Д.:

Промінь, 1997. – С. 60–67.

⁶³ Світленко С.І. Українське народолюбство і селянство в 60-70-х рр. XIX ст. // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали других наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Д.: Промінь, 1997. – С. 66.

⁶⁴ Шихов К.Л. Постанови катеринославських земських зборів як джерело з історії селянства (1866–1913 рр.) // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали других наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Д.: Промінь, 1997. – С. 87–91; Осипенко Т.М. Аграрні питання в діяльності соціалістів-революціонерів міста Катеринослава на початку XX ст. // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали других наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Д.: Промінь, 1995. – С. 72–76; Распопов Р.Г. Аграрне питання в програмі Української Народної партії // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали других наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Д.: Промінь, 1997. – С. 104–107.

⁶⁵ Іваненко В.В. Вказана праця. – С. 12–13.

⁶⁶ Замаруйцев О.В. Німецьке землеволодіння Таврійської губернії середини XIX – на початку XX століття // Записки наук.-дослід. лабораторії історії Південної України Запорізького нац. ун-ту: Південна Україна XVIII–XIX ст. – 2001. – Вип. 6. – С. 223–227; Лях С.Р. Публікації з історії Південної України в періодиці 1991–1995 рр. // Записки наук.-дослід. лабораторії історії Південної України Запорізького нац. ун-ту: Південна Україна XVIII–XIX ст. – 1996. – № 1. – С. 153–166. – 1996. – № 2. – С. 176–180; Темірова Н.Р. Документи Херсонського земського банку про поміщицьке землеволодіння Південної України // Записки наук.-дослід. лабораторії історії Південної України Запорізького нац. ун-ту: Південна Україна XVIII–XIX ст. – 2001. – Вип. 6. – С. 92–104; Темірова Н.Р. Поміщицьке землеволодіння та землекористування на півдні України в пореформений період // Записки наук.-дослід. лабораторії історії Південної України Запорізького нац. ун-ту: Південна Україна XVIII–XIX ст. – 1998. – № 3. – С. 135–142.

⁶⁷ Лохматова А.І. Інститут мирових посередників у контексті історії становлення органів місцевого самоврядування селянства Півдня України в другій половині XIX ст. // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – 2001. – Вип. 9. – С. 126–138; Мовна культура другої половини XIX ст.: чиновництво і українське селянство в документах діловодства // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – 2005. – Вип. 13. – С. 167–173; Пореформена громада як саморегульований соціальний організм південноукраїнського села другої половини XIX ст. // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, подвиги. – 2003. – Вип. 2. – С. 133–144; Портрет волосного старшини в контексті історії пореформеного селянства // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – 2004. – Вип. 12. – С. 15–21; Селянське самоврядування пореформеної України в приговорах сільських сходів // Наук. праці істор. ф-ту Запорізького держ. ун-ту. – 2003. – Вип. XVI. – С. 41–55.

⁶⁸ Маслова Л.В. Селянська реформа 1861 р. в Харківській губернії // Збірник наук. праць Харків. нац. пед. ун-ту ім. Г.С. Сковороди. Серія: історія та географія. – 2000. – Вип. 5. – С. 151–157; Нечитайло С.В. Роль суб'єктивного фактора у здійсненні аграрної реформи 1861 р. в Україні // Наукові праці Кам.-Под. держ. пед. ун-ту: іст. науки. – 2001. – Т. 5 (7). – С. 104–108; Шульга С.А. Аграрна реформа 1861

року та колонізація Волині // Український селянин. – 2001. – Вип. 2. – С. 53–57; Щербина С.П. Селянська реформа 1861 р. на Поділлі // Наукові праці Кам.-Под. держ. пед.ун-ту: іст. науки. – Т. 2 (4). – С. 103–108 та ін.

⁶⁹ Берестовий А.І. Зміни в системі прямого оподаткування українського селянства (1860-1870-х рр.) // Гуржіївські історичні читання. – Черкаси–Київ, 2006. – С. 114–120; Маслова Л.В. Основні джерела вивчення історії Харківського селянства другої половини XIX – початку XX ст. // Збірник наук. праць Харків. нац. пед. ун-ту ім. Г.С. Сковороди. Серія: історія та географія. – 1998. – Вип. 2. – С. 228–236; Олійник І.В. Поміщики і селяни в аграрних відносинах на Правобережній Україні (1861-1914 рр.) // Наукові праці Кам.-Под. держ. пед.ун-ту: іст. науки. – 2004. – Т. 12. – С. 129–138.

⁷⁰ Куліков В.О. Земська аграрна статистика Харківської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. (Переписи селянських та поміщицьких господарств) // Вісник Харківського нац. ун-ту. Серія: Історія. – 2003. – Вип. 35. – С. 169–179; Соціально-економічний лад селянського господарства Харківської губернії на початку XX ст. (по матеріалам подвірного перепису Старобільського повіту 1905 р.) // Вісник Харківського нац. ун-ту. Серія: Історія. – 2001. – Вип. 33. – С. 118–126; Нечитайло В.В., Нечитайло С.В. Становлення господарства фермерського типу в Україні після скасування кріпосного права (1861–1906 рр.) // Наукові праці Кам.-Под. держ. пед. ун-ту: іст. науки. – Т. 4 (6). – С. 169–174; Онищенко О. Особисті селянські господарства у пореформеному розвитку аграрного сектора // Економіка України. – 2003. – № 6. – С. 57–69; Остапенко Д.О. Бюджетні обстеження селянських господарств в Україні наприкінці XIX ст. // Збірник наук. праць Харків. нац. пед. ун-ту ім. Г.С. Сковороди. Серія: історія та географія. – 2002. – Вип. 9. – С. 17–25.

⁷¹ Горбаньов В.В. Система господарювання а поміщицьких господарствах Харківської губернії наприкінці XIX – на початку XX століття // Вісник Харківського нац. ун-ту. Серія: Історія. – 2002. – Вип. 34. – С. 135–144; Соціально-економічна структура поміщицьких господарств Харківської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. // Збірник наук. праць Харків. нац. пед. ун-ту ім. Г.С. Сковороди. Серія: історія та географія. – 2002. – Вип. 12. – С. 97–104; Темірова Н.Р. До проблеми сутності поміщицького господарства України пореформеного періоду // Історичні і політологічні дослідження. – 2002. – № 2. – С. 83–93; Поміщицьке господарство Правобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст. // Вісник Київ. Нац. ун-ту ім. Т.Шевченка. Серія історія. – 2002. – Вип. 59.– С. 6–10; Тесля Ю.В. Робоча сила і технічні засоби у поміщицьких господарствах Правобережної України у другій половині XIX століття // Історичні записки: Зб. наук. праць / Східноукраїнський нац. ун-т ім. В.Даля. – 2006. – Вип. 11. – С. 172–184.

⁷² Нікітін Ю.О. Земельний устрій селян Чернігівської губернії після реформи 1861 р.: (по матеріалам ревізії сенатора О.О. Половцова) // Сумська старовина. – 2001. – № 8–9. – С. 29–38; Шевченко В.М. «Матеріали по статистике движения землевладения в России» як джерело вивчення еволюції поземельних відносин в Україні другої половини XIX – початку XX ст. // УІЖ. – 2006. – № 6. – С. 203–212.